ČESKÁ NÁRODNÍ IDENTITA MEZI RAKUŠANSTVÍM, VELKONĚMECTVÍM A SLOVANSTVÍM

Jiří Kořalka

Pro početnou skupinu vzdělanců, kteří se narodili a působili v Čechách a na Moravě, zejména pro ty z nich, kteří svým významem a svými kontakty přerůstali lokální a regionální prostředí, byla národní identita hluboko do 19. století, zčásti dokonce i po roce 1900, závažným životním problémem. Rozmach národních jazyků a národních ideologií byl po celé Evropě nevyhnutelným důsledkem rozvoje kapitalistických výrobních vztahů a začleňování vrstev dříve neprivilegovaného obyvatelstva, hlavně městské maloburžoazie, rolnictva a dělnictva, do občanské společnosti. Vítězný nástup českého národního hnutí, zcela nepochybný ke konci 19. století, však nebyl jedinou národně politickou tendencí, které v předcházejících desetiletích v českých zemích reálně existovala a ovlivňovala dobovou atmosféru. Vystoupil jsem před deseti lety s poněkud schematickým znázorněním pěti tendencí novodobého národního vývoje v Čechách, tj. rakušanství, velkoněmectví, slovanství, bohemismu a češství. [1] Jiří Malíř dospěl nedávno při podobné úvaze o národně politickém vývoji na Moravě k šesti tendencím, když namísto bohemismu rozlišil v moravských poměrech moravský zemský patriotismus, ve své podstatě dvojjazyčný, a navíc etnický moravismus, to znamená snahu o konstituování „slovanských Moravanů" nebo „moravských Slovanů" jako svébytného moravského kmene, ne-li přímo národa. [2]

Moderní pojetí české kultury 19. století se ani pro oblast slovesného umění nemůže podle mého názoru omezovat na díla psaná českým jazykem, podobně jako se moderní výklad dějin české politiky nebude omezovat na osobnosti spjaté pouze s českým národním hnutím. Pro historické práce o českém výtvarném umění a české hudbě je takový přístup už dávno samozřejmý. Snažíme-li se dnes šíře než kdy jindy postihnout evropské souvislosti vývoje české společnosti a kultury 19. století, nemohou mimo naše zorné pole zůstávat lidé stojící mimo vyhraněné národně politické tábory, lidé, kteří svou národnostní příslušnost změnili, lidé bilingvální a kosmopolitní, pro něž meze národních pospolitostí byly příliš úzké. Důkladné objasnění těchto kulturně významných jevů nebude nijak snadné a vyžádá si ještě soustavnější interdisciplinární spolupráci, než o jakou se deset let chvályhodným způsobem pokoušela naše plzeňská sympozia, především s využitím poznatků sociální psychologie a antropologie, výzkumu mentalit a interetnických vztahů v nepolitické rovině. Jsem přesvědčen o tom, že právě v těchto souvislostech a v dynamickém vývoji, nikoli jen ve statickém průřezu, bude třeba pohlížet také na hledání a prosazování české národní identity, jejíž podstatou bylo a je rovnoprávné a plnoprávné postavení Čechů jako národa mezi ostatními evropskými národy.

Až do 28. října 1918 se tato snaha střetávala s mocenskou a ideologickou realitou Rakouského císařství, od roku 1867 rakousko-uherské monarchie. Rakouská státní idea byla

ve své podstatě supraetnická. I ti nejhorlivější stoupenci jednotného rakouského státu uznávali etnickou a jazykovou různorodost habsburské monarchie. Někteří ideologové ze 40. a počátku 50. let 19. století vyhlašovali rovnoprávnost všech etnických celků a skupin pod žezlem rakouského císaře za zdroj síly monarchie, nikoli za příčinu její vnitřní slabosti, jak se to všeobecně tvrdilo ke konci 19. a na počátku 20. století. [3] Připouštěla se však existence a kulturně jazyková aktivita velkého, co možná největšího počtu etnických celků pouze v nepolitické oblasti, kdežto politická činnost měla zůstat výlučně doménou rakouského státu. Konzervativní historik pražský rodák Josef Alexander Helfert se v brožuře z roku 1853 snažil vyhradit pojem národ (Nation) ve smyslu starověkého Říma a revoluční Francie jen pro rakouský politický národ. [4] Oba pokusy o realizaci tohoto pojetí v politické praxi, vláda císaře Josefa II. v 80. letech 18. století a františkojosefínský neoabsolutismus, často nepřesně nazývaný Bachovým absolutismem, v 50. letech 19. století, byly provázeny překotnými hospodářskými a administrativními reformami shora, ale nedokázaly získat širší konsens společensky aktivních skupin obyvatelstva, potřebný pro vytváření národní pospolitosti. Rakouský národ se stále zřetelněji stával „národem dvorních radů" (Hofratsnation), [5] jehož sociální oporou vedle panovnického dvora byla rozvětvená a dobře fungující byrokracie, zasahující až do okresů, vyšší důstojníci armády, hodnostáři katolické církve a také značná část šlechty, která v době nástupu demokratických národních hnutí ztrácela i v českých zemích svou původní opozičnost vůči vídeňskému centralismu.

Pro zastánce koncepce svébytného českého národa mohlo být přijatelné Rakousko jako mnohonárodní stát, ale nikoli rakušanství jako ideologie jednotného rakouského národa. Až překvapivě jasně byl tento rozdíl vystižen v redakční poznámce Národních novin, kterou připisuji Karlu Havlíčkovi: „Jsme-li my všichni Rakušané v politickém smyslu, přece nejsme Rakušáci ve smyslu národním." [6] Za daných geograficko-mocenských poměrů mezi sjednocujícím se Německem a autokratickým Ruskem se Rakousko jevilo českým vlastencům jako relativně nejvhodnější státní útvar, umožňující konstituování Čechů jako svébytného národa a jejich spolupráci s ostatními rakouskými Slovany, především se Slovinci a Chorvaty. Česká národně politická reprezentace v revolučních letech 1848-1849 si přitom získala mezinárodní prvenství v tom, že na rozdíl od koncepce rakouského státního národa, předpokládající soužití politicky bezprávných etnických celků, požadovala dobrovolné spojení politicky plnoprávných národů ve společném státě na základě federace. František Palacký prokázal v té době výjimečnou předvídavost, když po porážce revoluce varoval vedoucí činitele rakouské vlády, aby se neutěšovali tím, že idea národnosti ještě nepronikla ke všem obyvatelům státu: „Ty krajiny a osoby, zvláště v Rakousku, které podnes v ohledu národním jsou netečné aneb apatické, nebudou jimi ještě po desíti, dvaceti, nebo třiceti letech..." [7] Jestliže přední čeští politikové v následujících desetiletích až do roku 1913-1914 - od Palackého a Riegra až po Masaryka, Kramáře a Šmerala - odůvodňovali mocenskopolitickými poměry v Evropě potřebu a výhodnost setrvání českého národa v rakouské mnohonárodní říši, nebyla jejich racionálně obhajovaná podpora Rakouska nikdy bezpodmínečná. Jejím základním předpokla-

dem byla možnost relativně svobodného národně politického, ne pouze kulturně jazykového rozvoje Čechů, a v posledních desetiletích rovněž více méně neutrální postoj rakouských státních orgánů k národnostním konfliktům v českých zemích. [8]

Jiného rázu bylo po celé 19. století soupeření a otevřené střetávání zastánců české národní identity s německými, přesněji řečeno velkoněmeckými koncepcemi novodobého vývoje střední Evropy. Z mezinárodně právního hlediska bylo totiž německé národní hnutí ve výhodnějším postavení než jiná národně sjednocovací hnutí, například italské nebo polské, protože Vídeňský kongres vytvořil roku 1815 mocensky slabou, ale přece jen fungující instituci Německého spolku jako mezinárodně právního svazku německých panovníků a svobodných měst. Rakouské císařství a Pruské království patřily k Německému spolku jen částí svého území, ale z hlediska české národní identity bylo podstatné, že jeho součástí byly též Čechy, Morava a Slezsko, včetně česko-slezských vévodství osvětimského a zátorského. [9]

Základním požadavkem německého národního hnutí byla přeměna Německého spolku ze spojenectví svrchovaných států v německý spolkový nebo jednotný stát, v němž české země měly přirozeně tvořit jeho organickou součást, a to nejen s ohledem na více než jednu třetinu obyvatel německého jazyka v Čechách a na více než jednu čtvrtinu Němců na Moravě. Čím demokratičtější a radikálnější hlasy se v německém národním hnutí ozývaly, tím rozhodněji požadovaly uskutečnění německé národní jednoty na celém území německého spolku, zčásti přes jeho hranice. Němečtí demokraté a republikáni podlehli ve vztahu k Čechům stejné iluzi jako francouzští radikálové ve vztahu k Němcům na levém břehu Rýna. Vůbec nepopírali, že v Čechách a na Moravě žilo vedle místních Němců také slovansky mluvící obyvatelstvo, které mělo dokonce v těchto zemích početní většinu. Projevovali dokonce upřímné sympatie k pěstování českého jazyka a k rozvoji české literatury, avšak za předpokladu, že všechny tyto snahy zůstanou pouze v etnicko-kulturní rovině a že se Češi nebudou hlásit o své právo být svébytným a rovnoprávným evropským národem. Chápali Čechy jako etnicko-jazykovou skupinu uvnitř německého politického národa a předpokládali, že čeští vzdělanci a pod jejich vlivem široké vrstvy českého obyvatelstva s radostí přijmou politické názory, vyšší kulturu a spisovný literární jazyk svého vyspělejšího západního souseda. [10]

Tím větší bylo zklamání právě těch německých básníků a publicistů, kteří před rokem 1848 oslavovali hrdinskou minulost Čechů a obhajovali českou literaturu, když František Palacký a společně s ním všichni přední činitelé českého národního hnutí odmítli možnost podřízení etnicko-jazykového češství národně politickému němectví. Palackého prohlášení v psaní do Frankfurtu, že český národ „malý sice jest, ale odjakživa zvláštní a sám o sobě stávající,“ [11] vyjadřovalo skutečnost, že tehdejší česká politická reprezentace se nechtěla spokojit postavením tolerované etnické skupiny, ale chtěla představovat národ v plném slova smyslu, český národ vedle německého národa, ne jako jeho součást. Jakmile české národní hnutí přešlo z roviny etnicko-kulturní do roviny národně politické a uplatnilo nárok na celé území Království českého a Markrabství moravského, vynořil se v plné síle složitý a těžko řešitelný problém německého obyvatelstva v českých zemích. V politické fázi národnostní-

ho konfliktu v Čechách ztratil svůj původní smířlivý význam také dvojjazyčný bohemismus, protože politicky aktivní Němci v Čechách odmítali stát se součástí dvojjazyčného politického národa českého, jak tuto koncepci nejvýrazněji formulovala státoprávní deklarace českých poslanců z 22. srpna 1868.[12] Přesto by nebylo správné přeceňovat jazykový charakter českého národního hnutí a přehlížet početně menší část českých Němců, kteří se stali německy mluvícími Čechy. Zásadní rozpor mezi německou snahou začlenit české země do německého nebo Němci ovládaného státu nebo životního prostoru na jedné straně a českou snahou ovládnout celé teritorium Čech a Moravy včetně oblastí osídlených Němci na straně druhé se v klidnějších dobách dařilo více či méně překlenout oboustrannou smířlivostí a politickým vyjednáváním, úspěšnějším na Moravě než v Čechách, ale k odstranění tohoto rozporu až do roku 1945-1946 nedošlo, přičemž způsob, jakým k tomu v letech německé okupace českých zemí a bezprostředně po skončení 2. světové války došlo, krutě poznamenal další společenský vývoj ve střední Evropě.

Představa o etnicko-kulturní jednotě Slovanstva nevznikla v českém prostředí a byla již kolem poloviny 18. století rozšířena mezi německými a některými západoevropskými učenci, zčásti i pod polským vlivem.[13] Mezi českými vlastenci Jungmannovy generace se názor o nadřazenosti slovanské myšlenky a dokonce o možnosti vytvoření jednotného slovanského jazyka a kultury na základě ruštiny rozšířil kolem roku 1810 v době napoleonských válek a v některých případech, zejména u Jana Kollára, přetrvával až do třicátých let 19. století.[14] Byla to od samého počátku účelová ideologie, vyrůstající ze snahy o kompenzaci společenské a politické bezmocnosti českých a především slovenských vlastenců v německém a maďarském kulturním obklíčení. Pojetí jednotného slovanského národa o mnoha větvích bylo vysloveně nepolitické a ztroskotalo při prvním střetnutí s politickou realitou v době polského povstání roku 1830-1831. Na rozdíl od některých Slováků a Slovinců, kteří považovali obyvatele svého jazyka za poslední pozůstatky nezkaženého „praslovanství", ožívala slovanská ideologie v českém prostředí v případě potřeby jen jako součást politické ideologie českého národního hnutí. Po celá desetiletí pokračoval v české politice a kultuře latentní spor mezi stoupenci Karla Havlíčka, který se ze svého pobytu v Rusku od února 1843 do července 1844 vrátil do Prahy „Čechem, pouhým neústupným Čechem, ba s jakousi tajnou kyselostí proti jménu Slovan", jež mu „jakousi ironií zavánělo",[15] a romantickými slovanofily, jejichž iluze se dosti často rozplývaly při bližším seznámení s Ruskem, ať to byli čeští vystěhovalci na Volyň po roce 1868 nebo čeští legionáři za první světové války, ale přesto se znovu a znovu vytvářely.

„Čechové jsme a Čechové hodláme zůstati navždy, a nechceme se státi ani Němci, ani Maďary, ani Rusy",[16] zaznělo klasické vyjádření české národní identity v Havlíčkově seriálu článků *Slovan a Čech* z roku 1846. Tato identita nebyla v posledních stopadesáti letech bez problémů, v menší míře ve vztahu k moravským a slezským Čechům, zato mnohem závažněji ve vztahu ke Slovákům a k Němcům v českých zemích, jak to mimo jiné prokázal dlouholetý spor o užívání pojmů „böhmisch" a „tschechisch" pro vyjádření českého národa v němčině.[17] Proti národnostně tolerantním Masarykovým realistům a sociálním

demokratům prosazovali někteří skálopevní státoprávníci dokonce i po 28. říjnu 1918 název „Böhmisch-slowakischer Staat", pokud si uvědomuji, tenkrát ještě bez pomlčky či rozdělovníku,[18] a německý výraz „Tscheche" překládali do češtiny demonstrativně jako „Lžičech".[19] To není jen zahrávání si se slovíčky, za každým tímto pojmem je třeba hledat konkrétní historický obsah a smysl. S českou národní identitou byla od roku 1848 nerozlučně spojena česká státnost. Složitou národně politickou situací ve střední Evropě byla přitom způsobena pozoruhodná skutečnost, že se česká státnost v průběhu posledních bezmála sto padesáti let většinou neprosazovala ve své čisté podobě, ale pouze ve spojení s Rakouskem, Německem nebo Slovenskem, a že na rozdíl od řady jiných evropských národů měla větší porozumění pro širší nadnárodní uspořádání.

POZNÁMKY

1 Jiří Kořalka, Fünf Tendenzen einer modernen nationalen Entwicklung in Böhmen, *Österreichische Osthefte* 22, 1980, s. 199- 213.

2 Jiří Malíř, Mähren auf dem Weg vom mährischen Separatismus (Moravismus) zum tschechischen Nationalismus. Rozmnožený referát na 1.kolokviu *Tschechen und Deutsche 1780-1947*, Bad Homburg, 7.- 10.3. 1990, s. 3-4.

3 Úvahy Josefa Christiana von Zedlitze, Hanse Perthalera a Ernsta von Schwarzera jsem shrnul v článku Vztah rakouského státního patriotismu a velkoněmecké ideologie k Čechům v první polovině 19. století, *Ústecký sborník historický* 1985, s. 241-262, zvl. s. 245-246.

4 Josef Alexander Helfert, *Über Nationalgeschichte und den gegenwärtigen Stand ihrer Pflege in Österreich*, Prag 1853, s. 1-2.

5 Ernst Brückmüller, *Nation Österreich. Sozialhistorische Aspekte ihrer Entwicklung*, Wien-Köln-Graz 1984, s. 66, 92-97.

6 *Národní noviny*, č. 5, 9. 4. 1848, poznámka pod čarou k dopisu z Vídně.

7 František Palacký, *Spisy drobné I: Spisy a řeči z oboru politiky*, vyd. Bohuš Rieger, Praha 1898, s. 113.

8 K tomu zejména T.G. Masaryk, *Palackého idea národa českého*, Praha 1898. Karel Kramář, *Poznámky o české politice*, Praha 1906. Bohumír Šmeral, Československá sociální demokracie a další možnosti a cíle vývoje Rakousko-Uherska (přetištěno ve *Výboru z díla* I. 1902-1921, vyd. Jan Galandauer, Praha 1981, s. 235-247).

9 Srov. Bohumil Baxa, Jednání o připojení zemí Koruny české k německému Bundu, *Časopis Musea Království českého* 80, 1906, s. 322-336, 497-510.

10 K tomu Günter Wollstein, *Das Grossdeutschland der Paulskirche. Nationale Ziele in der bürgerlichen Revolution 1848/49*, Düsseldorf 1977. Josef Kolejka, Národně sjednocovací

hnutí Němců a jejich vztah k sousedům v období buržoazní revoluce 1848-1849, *Slovanský přehled* 66, 1980, s. 273-285, 353-365. Arnošt Klíma, *Češi a Němci v revoluci 1848-1849*, Praha 1988.

11 Palacký, *Spisy drobné* I, s. 18.

12 Text uveřejnil Adolf Srb, *Politické dějiny národa českého od roku 1861 až do nastoupení ministerstva Badenova roku 1895*, Praha 1899, s. 220-227.

13 Frank Wollman, Kdo „nasugeroval Evropě mythus o jednotě Slovanstva"?, *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity*, C 8, 1981, s. 348-361.

14 Milan Švankmajer, V období nástupu českého nacionalismu, sborník *Slovanství v národním životě Čechů a Slováků*, vyd. Vlad. Šťastný, Praha 1968, s.110-121.

15 Karel Havlíček Borovský, *Politické spisy I*, vyd. Zd. V. Tobolka, Praha 1900, s. 35.

16 *Tamtéž*, s. 64.

17 Srov. Arnošt Kraus, Böhmisch nebo Tschechisch, *Naše doba* 24, 1917, s. 341-348, 429 - 436, 521 - 528, 601 - 608. Antonín Beer, *K dějinám slov böhmisch a čechisch, Praha 1917* a další repliky a dupliky.

18 Im neuen tschechoslowakischen Staat, *Union*, č. 298, 1.11. 1918. Der selbständige böhmischslowakische Staat von Deutschland anerkannt, *Union*, č. 300, 3.1. 1918.

19 Josef L. Stěhule-Kopal, Der Böhme - der Tscheche. Čech a Lžičech, *Kostnické jiskry*, 3 (6), č. 3, 20.1. 1921. Č. 5, 3.2. 1921.